

ŽMOGAUS SUDĖJIMO, JĖGOS, SVEIKATOS, AMŽIAUS, VEIKLUMO IR DARBŠTUMO APIBŪDINIMAS ZONIMAIMS

GRAŽINA ROSINIENĖ

Žmogaus fizinis darbingumas yra susijęs su statinėmis fiziologinėmis jo savybėmis: stambumu, fizine jėga, sveikata, amžiumi, t. y. žmogaus stambumas, stiprumas, sveikumas, subrendimas yra jo darbingumo prielaida, o liesumas, menkumas, liguistumas, nesubrendimas – nedarbingumo. Darbštumas siejasi ir su dinaminėmis, o tingumas – su statinėmis ir dinaminėmis žmogaus fiziologinėmis savybėmis: žmogaus judrumas kartais veda prie darbštumo, jo apkūnumas, nejudrumas ar judesių lėtumas – prie tingumo.

Žmogaus darbingumas ir nedarbingumas čia suprantamas ekstralingvistiškai. Kadangi darbingumas – nedarbingumas zoonimais tiesiogiai nėra apibūdinamas, o tik numanomas ar logiškai išvedamas iš kitų reikšmių, tai dėl to jis nelaikytinas priklausančiu semantikai¹.

Šiame straipsnyje minimi tik tie fiziologines žmogaus savybes žymintys zoonimai, kurie turi vienokį ar kitokį ryšį su žmogaus fiziniu darbingumu ir darbštumu. Taigi čia nekalbama apie zoonimus, apibūdinančius žmogaus apkūnumą apskritai (*barsukas, bulius, erkė...*), ir daugybę judrumą nurodančių zoonimų (*ėriukas, driežas, ožiukas...*).

Pirmajame skyrelyje aptariami zoonimai, vartojami žmogaus sudėjimui, sveikatai, amžiui kaip darbingumo prielaidai apibūdinti. Antrajame skyrelyje aprašomi zoonimai, žymintys žmogaus veiklumą ir su juo susijusį darbštumą arba tingumą. Be to, bandoma išryškinti šios grupės zoonimų reikšmių hierarchiją ir jų semantines opozicijas.

¹ Plg. Zawałowski L. Lingwistyczna teoria języka. Warszawa, 1966, s. 420; E. Gutmanas ir M. Čeremisina (žr. Гутман Е. А., Черемисина М. И. Содержание образа „лошадь“ (*cheval*) в русских и французских текстах. – В помощь преподавателям иностранных языков, 1975, вып. 6, с. 59) darbingumą linkę laikyti vienu iš žodžio лошадь „arklys“ perkeltinės reikšmės elementų, nors ir nepateikia kontekstų, kuriuose šis reikšmės elementas būtų aktualizuojamas. Šie autoriai, matyt, sutapatina dvi skirtingas sąvokas: darbą (*труд*) kaip tam tikrą veiklą ir darbingumą (*работоспособность*) kaip galėjimą, pajėgumą dirbti. Iš tikrųjų tas zoonimas reiškia tik darbingumo prielaidą, o ne patį darbingumą.

Straišnyje remiamasi medžiaga, surinkta iš „Lietuvių kalbos žodyno“ I–IX t. bei jo X–XI tomų rankraščių, žodyno kartotekos ir grožinės literatūros².

I. Žmogaus sudėjimas, jėga, sveikata, amžius. Jo potencialus ir realus darbingumas bei nedarbingumas.

A. Realų ir potencialų darbingumą bei nedarbingumą lemia žmogaus stambumas, stiprumas, sveikumas ir brandumas.

1. *Stambumas ir stiprumas*. Stambus žmogaus sudėjimas ir didelė fizinė jėga apibūdinama žodžiais *arklys, jautis, mulas, meška, briedis*³, tik stambus sudėjimas – žodžiu *kumelė*⁴. Apie stiprų, stambų vyrą sakoma: (...) *didelis, stambus ir stiprus kaip jautis* I. Simon, *Diktas bernas, kaklas kaip jaučio, nors ant sprando jungą dėk* Vrn arba *Vyras tai kai mulas* Ign, *Šitoks mulukas gali i pirkią razverst* Ml. Su arkliu lyginamas stiprus vyras: *Stiprumo kaip arklys* J. Paukš, *Mano tėvas arklio drūtumo* Slk. Jei *jaučiui* ir *mului* „stiprumo“ ir „stambumo“ reikšmės yra vienodai būdingos, tai *arklio* reikšmė „stiprumas“ yra nutolusi nuo jo reikšmės „stambumas“. *Arkliu* reiškiamas stambumas dažniausiai turi griozdiškumo atspalvį ir, vadinasi, yra menkinamojo pobūdžio, pvz.: *Žiūrėk, kad tas arklys tau neužliptų ant kojos* Rm. Tą pačią reikšmę turi ir *kumelė*, tik ja apibūdinamos moterys: *Ir to kumelė šokti užsimanė* Vb, *O ko seniui žiopsot? Merga kaip kumelė* trš.

2. *Sveikumas*. Žmogaus sveikata nurodoma *arklio, kumelės*, rečiau *jaučio* įvaizdžiais. Su kumele lyginama geros sveikatos moteris: (...) *visos sveikos kaip kumelės* K. Bor, o su arkliu – geros sveikatos vyras ar moteris: *Da ir geras pivėjas į jį neprisidės; taip papiaut reikia arklio sveikatos* Trgn, *Arkliškai sveika buvau* Šts. *Arklio* reikšmė „sveikumas“ yra glaudžiausiai susijusi su jo reikšme „stiprumas“. Šias abi reikšmes simbolizuoja viena fonetinė reprezentacija (*tu kaip arklys* Ašb); kiekvieną iš šių perkeltinių reikšmių atskirai konkretizuoja konteks-

² Sutrumpinimai tokie pat, kaip ir „Lietuvių kalbos žodyne“. Autorė dėkoja Lietuvių kalbos ir literatūros instituto žodyno sektoriaus moksliniams bendradarbiams E. Ažusienienei, A. Balašaičiui, I. Ermanytei ir kitiems, sudariusiems galimybes naudotis kartotekos ir rankraščių medžiaga.

³ Apie miško žvėrių pavadinimų vartojimą žmogaus sudėjimui ir jėgai žymėti žr. Rosinienė G. Žmogaus išorinių savybių apibūdinimas kai kuriais zoomorfizmais. – „Kalbotyra“, 1977, t. XXVIII(1), p. 72–74.

⁴ „Lietuvių kalbos žodyne“ (t. VIII, f. 13) skiriama žodžio menkė perkeltinė reikšmė „riebi, stora moteris“ ir iliustruojama tokiais pavyzdžiais: *Tokios dvi menkės galiat gerai žlugtą išvelēt* Pc, *Tokia menkė gali gerai dirbti* Ar. Ši *menkės* reikšmė yra abejotina, nes dažniausiai *menke* nurodoma diametraliai priešinga ypatybė – menkumas, sudžiūvimas, plg., *Išdžiūvęs kaip menkė* Plng. Kaip tik menkumo reikšmė, o ne stambumo rodytų ir pati *menkės* etimologija (žr. FrnW I 436). „Lietuvių kalbos žodyne“ pateikti pavyzdžiai, matyt, yra iš platesnio konteksto išplėsti, ironiškai pavartoti okazionalūs pasakymai (nors, tiesą sakant, vienur kitur gal tas žodis ir galėtų gauti okazionalią „stambumo“ reikšmę, nes menkė, jeigu lyginsime ją su daugeliu silkinių ir gėlavandenių žuvų, yra gana didelė).

tas, plg.: *sveikas kaip arklys, stiprus kaip arklys*⁵. *Jautis* turi tik okazionalią „sveikumo“ reikšmę. Vieninteliame žodynuose užfiksuotame pavyzdyje (*Jaučio sveikata turi sveikata*) faktiškai reiškia *fizinę jėgą*⁶.

3. *Brandumas*. Žmogaus brandumą apibūdina *jautis, kumelė, bimbaldas*. *Jaučiu* pavadinamas paaugęs ar suaugęs vyras: *Didelis kaip jautis, kvailas kaip avinas* Pšl; *kumele* – paaugusi ar suaugusi moteris: *Didelė kai kumelė, o durna kai avelė* Prng; *bimbalu* – paauglys.

4. *Arkliu, jaučiu* (kai kuriose tarmėse *veršiu*) žymėtos fizinės savybės (stambumas, stiprumas, sveikumas) lemia žmogaus darbingumą. Šiais zoonimais apibūdinamas darbas, suprantama, yra fizinis, o ne protinis, nes jam atlikti reikia ne intelektualinių, bet fizinių savybių. Lyginamas su arkliu žmogus yra fiziškai darbingas todėl, kad jis sveikas ir stiprus, o palygintas su jaučiu – todėl, kad jis stiprus ir stambus. *Arklys* ir *jautis (veršis)* apibūdina žmogų, dirbantį sunkų, varginantį, nepertraukiamą, kartais ir nerezultatyvų darbą, pvz.: *Dirba kaip juodas arklys* Krž, *Pūtauna kaip arklys dieną naktį, ir vis dėlto nieko nėra* Vj ir *Pasunkus tas darbas, dirbi kaip juodas jautis* Ms (*Dirba kaip juodasai veršis* Grv, *Kruta kaip veršis, neturi kada ir atsipūst* Ml), *Visus metus plušinau kai jaučias, o ką aš už tai gavau?* Smn.

5. *Bimbaldas, briedis, kumelė, meška, mulas* žymi žmogaus sudėjimo, jėgos, sveikatos ir amžiaus ypatumus, vedančius prie potencialaus darbingumo. Pavyzdžiui, *bimbalu* apibūdinamas žmogus gali būti darbingas dėl savo brandumo: *Tavo sūnus toks bimbaldas, argi negalėtų paakėti?* Ds; *meška* ir *mulu* – dėl stiprumo, stambumo: *Toks meška, gali nešt* Ar, *Tokį mulą tik į plūgą kinkyt* Erž.

6. Visi minėtieji zoonimai (net ir tie, kurie neišryškėja konkrečiai su darbu susijusiuose kontekstuose) gali būti pavartoti pabaramaisiais ar paniekinamaisiais žodžiais dėl fizinių savybių darbingam, bet darbo vengiančiam žmogui, pvz.: *Toks arklys, o nedirba ir gana* Trk, *Tas bimbaldas vaikšto pakiemiais, dykinėja* Ėr, *Argi pas gerus tėvus šitokiu laiku tąsytusi be darbo toks jaučias!* rš, *Tokia didelė ir dar drembia po ūlyčių kaip kumelė dyka* Št. Tokie pasakymai remiasi kontrastu tarp potencinių galimybių ir realaus jų panaudojimo.

B. Menką darbingumą ar realų nedarbingumą lemia žmogaus liesumas, menkumas, silpnumas, nesveikumas, nuovargis, nebrandumas.

1. *Liesumas. Menkumas. Silpnumas*. Žmogaus liesumas, plonumas, mažas ūgis arba menkas sudėjimas apskritai bei maža fizinė jėga nusakoma tokiais žodžiais: *gaidys, kėkštas, kuisis (kniuisis), pempjukas, sliekas, svirplys, žiogas, žvirblis*. Liesas, išdžiūvęs žmogus lyginamas su kėkštu ir žiogu: *Sudžiūvęs kaip kėkš-*

⁵ Plg. Чейф У. А. Значение и структура языка. М., 1975, с. 57–60.

⁶ Gyvojoje kalboje sveikata dažnai vartojama kaip fizinės jėgos sinonimas, pvz.: *Matyt, jis tui sveikatos, kad tokį rąstą pakelia* Pn. Plg. Lyberis A. Lietuvių kalbos sinonimų žodynas. K., 1961, p. 105.

tas Gršl, *Valgyk mėsą, lašinių, tai nebūsi toks žiogas* Smn; plonas, ištįsęs žmogus lyginamas su slieku: *Ji tokių sliekinių veislės* Skr, *Plonas kaip sliėkas* DLKŽ. Mažo ūgio žmogus pavadinamas *kėkštu*, žiogu ar žvirbliu: *Kas gi su juo šoks su tokiu kėkštu* Sdk, *Ką žiogas prieš dramblių gali daryt?* Kin, *Mažas kaip žvirblis* Pls. Apie apskritai menko sudėjimo ir mažos fizinės jėgos žmogų pasakoma *gaidys*, *kėkštas*, *kuisis* (*kniuisis*), *pempiukas*, *svirplys*, *žiogas*: *Eik tu, gaidy dievo!* Šts, *Jėga kaip gaidžio* I. Simon, *Marti tik kėkštas prie mano sūnaus* Všk, *Tiek jo ir sylos, toks kėkštelis* Vlkv, *Ką tu žmogus gali padaryti kniuisis* (menkas, silpnas) būdamas?! Grg, *Tas vyrelis tai jau toks pempuitis* (mažas, silpnas) Mšk, *Atidavei savo dukterį užu svirplio, ką ji darys, vėjui papūtus, gali ir nugriūti* Skr, *Pikšės* (jėgos) *neturi, kaip svirplys* Grž, *Toks žiogas, o kimba prieš kaip pasiutęs* Trk. Žmogaus silpnumą dar nurodo *viščiukas* ir *žvirblis*: *Ką tu tokį vyrą parminsi, viščioku būdamas!* Ds, (...) *nestiprus lyg šlapias viščiukas* J. Balt, *Tu tiek pajėgi, kiek senis žvirblis* Dkš.

2. *Nesveikumas*. Nuovargis. Žmogaus menka sveikata apibūdinama žodžiais *senas arkllys*, *kėkštas*, *pempiukas*, *svirplys*, *viščiukas*: *Aš kaip koks senas arkllys – visi kaulai braška, galva, atrodo, pliš* I. Simon, *Jis visiškai neturi sveikatos, kaip kėkštas* Ėr, *Maža sveikata buvo pempuitėlis* Šts, *Tas pempukas vos paeina* Alk, *Kad ir ana jau kaip svirplys* (bejėgė, baisiai išblyškus) Sld, *Kverkščia ir kverkščia kap vištukas* Al. Ši *viščiuko* reikšmė kartais įgauna suvargimo atspalvį, pvz., (...) *suvargę, sušlapę keleiviai, kaip višteliai sparnus nuleidę* Žem. Žmogaus suvargimą gali apibūdinti ir *kuinas*: *Šileika* (...) *nuvaryto kuino žingsniu išlingavo iš kiemo* J. Avyž.

3. *Nebrandumas*. Žmogaus jauną amžių nurodo žodžiai *kuisis*, *pempiukas*, *viščiukas*, *žvirblis* (*žvirbliukas*). Apie jauną, nesubrendusį žmogų sakoma: *Jaunas, dar ne visai susitupėjęs, tartum viščiukas su padaigais* A. Vencl, *Ir ji tokia jaunutė – žvirbliukas!* J. Paukš; apie mažą vaiką pasakoma: *Tą mano kuiselį visi urkioja, visi stumdo* Slnt, *Eik tu, pempūti, šalin, nelindęs man į akis!* Slnt.

4. *Gaidys*, okazionaliai ir *svirplys*, apibūdina menką darbininką: *Dirba kaip gaidys, valgo kaip arkllys* Slm, *Prie kopūstų bliūdo vyras, prie dalgio – svirplys* A. Baran. *Senu arkliu, kėkštu, kuinu, kuisiu, pempiuku, slieku, svirpliu, viščiuku, žiogu, žvirbliu* apibūdinamas žmogaus menkas sudėjimas, maža fizinė jėga, menka sveikata ir per jaunas amžius logiškai siejasi su realiu nedarbingumu. Kadangi, kaip jau minėta, nedarbingumas zoonimais tiesiogiai neapibūdinamas, jį perteikia kiti konteksto žodžiai arba konteksto visuma, tai ir nagrinėjamieji zoonimai, atsידūrę su darbu susijusiuose kontekstuose, žymės tuos ar kitus fiziologinių savybių ypatumus, kurie yra nedarbingumo priežastis. Pavyzdžiui, *pempiuku*, *žvirbliu*, pavadintas žmogus yra nedarbingas, nes yra per mažas, menkas, silpnas: *Toks pempuitis dar nė kiaulių nepaganyš* Jnš, *Ar toks pempūtis javų cilterių pakels?* Up, *Ką toks žvirblis pakels* Ndž. *Slieku* pavadintas žmogus nedarbingas, nes plonas, iš-

tįšes, silpnų raumenų: *Kur tu pakelsi tokį akmenį, sliekas būdamas Ds, Sliekas, ne vyras, ir ant akių bails. Nei prie žagarų tokį, nei prie liubos J. Balt.*

A ir B poskyriuose nagrinėjamųjų zoonimų reikšmės galima apibendrinti tokia lentele (žr. 1 lentelę).

1. Žmogaus sudėjimą, jėgą, sveikatą ir amžių žymintys zoonimai grupotini tokiomis semantinėmis opozicijomis:

apkūnumas	{ jautis meška }	←→	[kėkštas }	liesumas	
stambumas	{ arklys briedis jautis kumelė meška mulas }	←→	[gaidys kėkštas kuisis svirplys žiogas }		menkumas
stiprumas	{ arklys briedis jautis meška mulas }	←→	[gaidys kėkštas kuisis pempiukas svirplys viščiukas žiogas žvirblis }		silpnumas
sveikumas	{ arklys kumelė }	←→	[kėkštas pempiukas viščiukas }		nesveikumas
brandumas	{ bimbals jautis kumelė }	←→	[kuisis pempiukas viščiukas žvirblis }		nebrandumas

Stambią žmogaus kompleksiją, stiprumą ir sveikumą apibūdina stambūs (dažniausiai naminiai) žinduoliai; menką žmogaus kompleksiją, silpnumą, nesveikumą – vabzdžiai ir paukščiai.

2. Zoonimais *arklys, jautis (veršis), gaidys (rečiau svirplys)* apibūdinamas žmogus yra realus darbininkas, tačiau *arkliu ir jaučiu* žymimo žmogaus darbas skiriasi nuo šiais zoonimais nurodomų teigiamų ar neigiamų žmogaus kompleksijos, jėgos ir sveikatos ypatybių. Darbininką apibūdinantys zoonimai sudaro tokią semantinę opoziciją:

geras darbininkas	{ arklys jautis }	←→	[gaidys }	menkas darbininkas
-------------------	----------------------	----	------------	--------------------

3. Visais kitais (teigiamas ir neigiamas ypatybės žyminčiais) zoonimais apibūdinamas žmogus iš tikrųjų nėra darbininkas: teigiamosios ypatybės (stambi kompleksija, stiprumas ir pan.) daro jį darbininką tik potencialiai, o neigiamosios (menka kompleksija, silpnumas ir pan.) – realų nedarbininką.

Žmogaus sudėjimą, jėgą, sveikatą ir amžių apibūdinantys zoonimai

Zoonimai	Ypatybės												
	apkūnus	stambus	stiprus	sveikas	subrendęs	liesas	plonas	menkas	mažas	slipnas	nesveikas	suvargęs	ne-su- brendęs
arklys		+	[+]	[+]									
bimbalas					+								
gaidys								+		+			
jautis	[+]	+	+	×	[+]								
kėkštas						+		+	+	[+]	[+]		
kuinas												+	
kuisis								+		+			[+]
kumelė		+		[+]	[+]								
mulas		+	+										
pempiukas									+	+	[+]		+
sliekas							+						
svirplys								[+]		+	×		
viščiukas										+	[+]		+
žiogas						×		+	[+]	+			
žvirblis									[+]	+			+

Sutartiniai ženklai: + – pagrindinė uzualinė reikšmė,
 [+] – šalutinė uzualinė reikšmė,
 × – okazionalinė reikšmė.

II. Žmogaus veiklumas. Jo darbštumas ir tingumas.

A. Žmogaus judrumą ar greitą judėjimą apibūdinančių zoonimų lietuvių kalboje yra gana daug. Tačiau šiame skyrelyje apsiribojama tik tais iš jų, kurie vienaip ar kitaip yra susiję su žmogaus vidine savybe – darbštumu.

1. *Judrumas*. Žmogaus judrumas gali būti tikslingas ir netikslingas; pastarasis čia taip pat minėtinas, nes tam tikruose kontekstuose gali sudaryti tariamo darbštumo išpūdį. Netikslingas judrumas gali būti nurodytas frazeologizmais, į kuriuos įeina zoonimai *avis, karvė, katė, katinas, višta*. Pvz.: *Anytė nemusėdi vietoj – kruta, laksto, it avis, uodegon įkirpta*. J. Paukš, *Ko tu sukiesi lyg avis kvaitulio? Ds, Ji bizoja kaip karvelė vasarą Brž, Ko čia bizdelioji lyg karvė, byzdėlės įkašta Mlt, Laksto nei katė su pūsle Šn, Ir bėgios dabar kaip katinas su pūsle ant uodegos KrVP (Ppl), Laksto kaip višta su kiaušiniu, nežino, kur dėt! Ėr, Ko čia daužais, kap višta dėt! Drsk.*

Tikslingą judrumą žymi *skruzdėlė (skruzdīs)*, rečiau – *bitė (bitelė)*, pvz.: *Leka ir leka kaip skruzdīs Trk, O žmonės skuba, pluša, kruta, juda kaip skruzdėlės Žem, Šeimininkės (...) siuva kaip bitelės ten ir atgal, nešinos tolydžio naujais patiekalais J. Avyž*. Šiais zoonimais nurodytas judrumas yra viena iš darbštumo raiškos formų.

2. *Darbštumas*. Žmogaus vidinę savybę darbštumą dažniausiai žymi trys zoonimai: *bitė (bitelė, bitis), pelė, skruzdėlė (skruzdīs)*: *Darbštus kaip bitelė DLKŽ, Motina buvo tikra žemės pelė – darbininkė purvabridė J. Paukš, Darbšti kaip skruzdėlė PPr 323. Bite, pele ir skruzdėle apibūdinamas žmogus, dirbantis nepertraukiamą, sunkų, varginantį darbą: O tai darbo žmogus, visą dieną kaip bitelė pluš Šauk, Jis it vargo pelė be paliaubos triušėjo A 1885, 59, Druktenienė sukasi, lygu skruzdėlė vis kruta Žem. Skruzdėle nurodoma ir darbo specifika – kokio nors daikto nešimas, tempimas. Palyginto su skruzdėle žmogaus darbas yra sunkus ir varginantis, nes darbininkas yra per mažas, per menkas naštai, pvz.: (...) dėdė kaip skruzdė iširėžęs tempė kopėčiomis didžiulę dėžę trš. Pelė skiriasi nuo bitės ir skruzdėlės tuo, kad ja nurodytas darbas yra individualus, o bite ir skruzdėle – masiškas, kolektyvinis, plg.: Jei aš taupiau ir nešiau viską kaip pelelė į savo urvą (...) tai ne tam, kad vėl viskas būtų išnešiota I. Simon ir Svetielis lauke kaip bitės darbe Arm, Žmonės talkoje prie rugių pivomo kipo kaip skruzdys J.*

B. Nejudrumas, kuris šiame straipsnyje suprantamas kaip vidinės žmogaus savybės neveiklumo arba tingumo (ar polinkio į tingumą) išraiška, atsispindi žmogaus būsenoje arba judesyje. Būseną gali būti suprantama kaip tūnojimas, neišsijudinimas (rambumas), sėdėjimas, gulėjimas ir miegojimas, judesys – kaip lėtumas (dirbant) ir slampinėjimas (be darbo).

1. *Nejudrumas* (apie būseną). Nejudri žmogaus būseną apibūdinama ne tik zoonimais (*rambus arkllys, bimbals, ežys, kėkštas, kirminas [kirmis], meška [lokys], suopis, šuo, vilkas, višta*), bet ir būsenos⁷ veiksmažodžiais (*būti, gulėti*

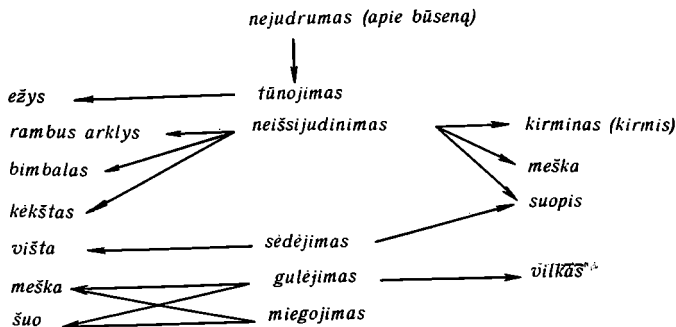
⁷ Būseną nuo nebūsenos skiriama paprasta taisyklė: nebūsenos (proceso arba veiksmo) veiksmažodis atsako į klausimą kas vyksta? (kas atsitinka?), kas įvyko? (kas atsitiko?), žr. Чейф Y. A. Указ. соч., с. 117.

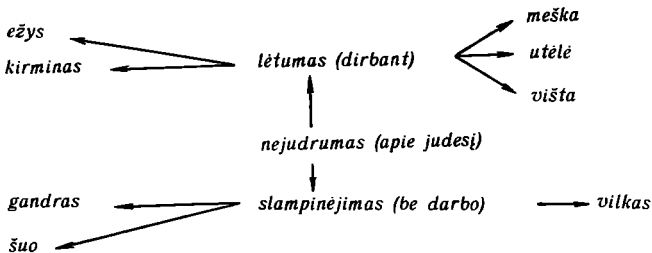
[drybsoti], miegoti [drunyti], sėdėti [plerpsoti]]. Apie linkusį tūnoti, kur nors ilgai užsibūti pasakoma: *Išėjo kaip ežys mielių parnešti* (ilgai negrižta) LTR (Sim); apie mėgstantį sėdėti be darbo sakoma: *Sėdi kaip suopis eglėj S. Dauk, Ko plerpsai kai višta ant kiaušinių* Gdr; apie rambų, sunkiai ir nenoriai išsijudinantį žmogų sakoma: *Kurstauji ir kurstauji kaip rambų arklį kelėj Rod, Mūsų bimbaldas* (rambus, negreitas žmogus) *tai nieko nepadirba* PnmR, *Baudžias kaip kėkštas į užmarį lėkti* Pln, *Nenori keltis kaip lokys iš laužo* J. Jabl, *Nemislyk, kad visi tokie suopiai esam, yr ir bistrių vyrųkų* Užv. Linkęs ilgai gulėti žmogus pavadinamas *meška, šuniu, vilku*: *Guli pasigulus kaip meška* Krg, *Drybsok kaip šuo saulėkaity* Plt, *Svietas darbe, net keliai lūžta, o tu guli kaip vilkas lauže* Arm; o linkęs ilgai miegoti – *meška, šuniu*: *Miegoti ir meška moka* LTR (Vdk), *Aš viskuo turiu rūpintis! O tu druni visą dieną kaip šuo paunksnėjel* V. Krėv.

2. *Nejudrumas* (apie judesį). Lėtas darbininkas (ar jo lėtumas dirbant, einant ir t. t.) gali būti palygintas su ežio, kirmino, meškos, utėlės, vištos lėtu judesiu: *Kad tu eini kaip ežys su mielėm – jau būčiau dešimtį kartų parnešusi* Brs, (...) *rangaisi kaip žirnių kirminas. Vos kruti... O gauti tu pirmutinis trš, Ei, tu velkies kaip grikinė meška* Lp, *Kruta kaip utėlė pakaušy* Kp, *Ak! kad jau gaspadorius pats vos gyvs pasijudin Ir nei utėlė, kraują prisisiurbusi, slenka, Ką jau bernas veiks, kad jam jis lieps pasipurtint?* K. Donel, *Vaikštai kaip višta dedeklė* Tl, (...) *kuičia-si lyg višta* Gs.

Su judesio lėtumu ir neveiklumu savaip siejasi slankiojimas be tikslo, be darbo, slampinėjimas, kurį apibūdina *gandras* (busilas, starkas), *šuo* ir *vilkas*: *Ko blaudžioji kaip busilas po balą, eik prie darbo!* Rod, *Dzimbinėja kaip starkas po rugienas* Srv, *Pempinėja kaip šuva be darbo po laukus* Inš, *Darbo intumeis, tik dūriuoji kaip vilkas* Dglš.

3. Nejudrią būseną ir judesį galima schematiškai taip pavaizduoti:

4. Nejudrumas, lėtumas sąlygoja žmogaus realų tingumą arba polinkį į tinginystę. Realusis tingumas nurodomas žodžiais *bimbalas (bimbolas)*, *tranas*⁸ ir *vilkas*: *Ko čia dykinėjies, kaip bimbolas?* Ds, *Pulkas bimbolų ateina* Ds, *Dykaduoniauji kaip tranas* Vvr, *Gavo ne vyrą, o traną* Pj, *Tu vilku duriamas esi, t. y. tinginys kaip vilkas* J, *Vilko liga serga, tai ir nedirba* Ds. *Bimbalu* ir *vilku* žymėto tingumo pamatas yra žmogaus nejudrumas, rambumas ar pan., *tranas* panašių asociacijų neturi.

Polinkis į tinginystę yra susijęs su žmogaus nejudria būseną ar lėtu judesiu ir gali būti nurodytas žodžiais *rambus arklys*, *ežys*, *gandras*, *kirminas (kirmis)*, *kėkštas*, *meška*, *suopis*, *šuo*, *utėlė*, *višta*.

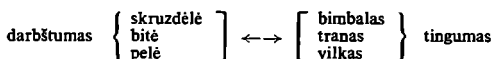
Žmogaus darbštumą ir tingumą apibūdinančius zoonimus galima pavaizduoti tokia lentele:

2 lentelė

	darbštus	tingus
skruzdėlė	+	
bitė	+	
tranas		+
bimbalas		+
pelė	+	
vilkas		[+]

⁸ Žodis *tranas*, apibūdinantis darbštų žmogų (pvz., *Ambrasas kaip tranas prinešė uogų* KzR, *Čia žmogus tai kaip tranas – krutėk ir krutėk* Gs), tikriausiai nėra zoonimas, o vyriškas laumės vardas žr. [LTA 982(69)], plg., *Būtų gerai namuose kokį traną ar tranelį turėti* LTA 982(56).

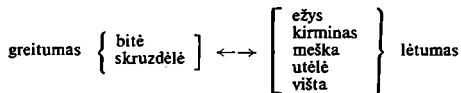
1. Iš lentelės matyti tokia semantinė opozicija:

Be to, šie zoonimai sudaro tokias (gal kiek ir dirbtines) koreliatyvias poras: *bitė – tranas, skruzdėlė – bimbalas, pelė – vilkas*.

2. Teigiama žmogaus savybė – darbštumas – zoonimais apibūdinama tiesiogiai, o neigiamoji – tingumas – tiesiogiai ir netiesiogiai (t. y. nejudria žmogaus būseną ar lėtą judesiu).

3. Lėtumą (dirbant) žymintys zoonimai sudaro tokią semantinę opoziciją su tikslingą judrumą nurodančiais zoonimais:

Apžvelgus zoonimų vartojimą žmogaus sudėjimui, jėgai, sveikatai, amžiui, veiklumui ir darbštumui apibūdinti, galima padaryti tokias išvadas:

1. Vieni lietuvių kalbos zoonimai žymi tik žmogaus sudėjimą, jėgą, sveikatą, amžių (pvz., *arklys, briedis, jautis, gaidys...*), kiti – tik judrumą ar nejudrumą, darbštumą ar tingumą arba polinkį į tingumą (pvz., *ežys, pelė, skruzdėlė, višta...*). Tik trys iš nagrinėjamųjų zoonimų, būtent, *bimbalas, kėkštas* ir *meška*, turi abiejų tipų reikšmes. Pavyzdžiui, *bimbalu* vadinamas žmogus yra paaugęs ir todėl galėtų būti darbingas, bet tam trukdo jo rambumas, lėtumas ir tingumas; lyginamas su *meška* žmogus yra stambus, stiprus, tačiau dėl savo apkūnumo ir stambumo yra nejudrus ir linkęs į tinginystę. Lyginamas su *kėkštu* žmogus yra liesas, silpnas, nesveikas ir nedarbininkas, be to, nejudrus ir linkęs į tinginystę.

2. Tarp zoonimų *arklys, jautis (veršis)* ir *bitė, pelė, skruzdėlė* yra tam tikras ryšys; ir vieni, ir antri savaip susiję su darbštumu. *Arklys* žymi žmogaus jėgą ir sveikatą, *jautis* – jo jėgą ir stambumą, kurie yra jo realaus darbingumo ir kartu potencialaus darbštumo sąlyga. *Bitė, pelė* ir *skruzdėlė* žymi realų darbštumą. Šiuo atveju *arklys, jautis* yra neutralūs, *bitė, pelė, skruzdėlė* – teigiami.

3. Likusieji zoonimai yra menkinamosios reikšmės. Kai kurie iš jų net vartojami pabaramaisiais žodžiais darbo vengiančiam žmogui. Zoonimų, apibūdinančių žmogaus teigiamąsias savybes (stambumą, sveikumą, judrumą...), lietuvių kalboje yra daug mažiau, negu kad nurodančių neigiamąsias (menkumą, nesveikumą, nejudrumą...). Tai atitinka bendrąją semantinę perkeltinę reikšmę vartojamų zoonimų tendenciją neigiamai charakterizuoti asmenis, paryškinti realias ar tariamas jų ydas⁹.

⁹ Plg. Rosinienė G. Min. str., p. 74. Už konsultacijas ir vertingas pastabas autorė dėkoja doc. A. Girdeniui ir doc. V. Žuliuui.

ЗООМОРФНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОМПЛЕКЦИИ ЧЕЛОВЕКА, ЕГО ФИЗИЧЕСКОЙ СИЛЫ, ЗДОРОВЬЯ, ВОЗРАСТА, ПОДВИЖНОСТИ И ТРУДА

Резюме

Рассматриваются зоонимы литовского языка, используемые для характеристики тех параметров человека — его комплекции, силы, здоровья, возраста, подвижности, которые определяют его физическую работоспособность или неработоспособность, трудолюбие или ленивость. Анализ показывает, что одни зоонимы (за исключением нескольких) используются для определения только комплекции, силы, здоровья человека и связаны с его работоспособностью (*лошадь, лось, петух...*), другие — для характеристики подвижности человека и связаны с его трудолюбием (*еж, муравей, курица...*).

Также делается попытка определить иерархию переносных значений зоонимов этой тематической группы и установить возможные семантические оппозиции.